

Co vzrušuje české sociology na počátku nového století?¹

© Miloslav Petrušek 2009

Počátek nového tisíciletí se jevil – alespoň z hlediska českých sociologů samotných – jako nadějný a plný příslibů. Vnější, ale dosti podstatným ukazatelem možného budoucího směřování české sociologie, byly knižní publikace, které vyšly po roce 2000. Zdálo se, jako by se v nich konečně zhodnocovalo úsilí o „rekonvalescenci“ české sociologie po letech toho, čemu se říkalo v letech 1970–1989 „normalizace“. Pojem „normalizace“ je nutno vysvětlit, protože tento specificky československý fenomén způsobil sociologii (a nejen jí) škody nesrovnatelné s čímkoliv, co se odehrálo v jiných zemích „lidové demokracie“. Bez něho nelze porozumět ani tomu, co sociology vzrušuje a zneklidňuje dnes a proč.

„Normalizační“ proces byl důsledkem československého pokusu o jakousi „socialistickou třetí cestu“ mezi stalinismem a kadárovským „gulášovým socialismem“, totiž pokusu o „socialismus s lidskou tvář“, na nějž reagovalo moskevské centrum mezinárodního komunismu vojenskou intervencí. Československá „normalizace“ (v tehdejší komunistické dikci to znamenalo návrat k „normálním“ totalitním či totalizujícím poměrům – tedy s cenzurou, omezenými osobními svobodami, naprostou absencí jakékoliv legální opozice a v podstatě úplnou kontrolou téměř všech stránek společenského života státním a bezpečnostním aparátem) byla anomálií dokonce i v kontextu „socialistického tábora“. Ani v Maďarsku, dokonce ani v NDR, o Polsku nemluvě (Rumunsko bylo samozřejmě výjimečné svým politickým postavením mezi diktaturou a zdánlivou „státní suverenitou“ – jediné se také neúčastnilo intervence v Československu) nebyly politické a kulturní poměry tak bezútěšné jako v českých zemích a na Slovensku. Ba i zde – mezi českými zeměmi (Čechy, Morava, Slezsko) a Slovenskem existoval viditelný rozdíl – poměry na Slovensku byly poněkud liberálnější a osobní perzekuce zdaleka nebyly tak početné a někdy drastické jako v českých zemích. Ostatně ani ilegální politická opozice a produkce samizdatové literatury nebyla zdaleka srovnatelná s aktivitami v českých zemích.

Tato „československá normalizační anomálie“ se projevila samozřejmě – pokud jde o kulturní oblast – především v literatuře a humanitních vědách. Zatímco výtvarné umění se již definitivně emancipovalo od zbytků socialistického realismu (pokusy o jeho revitalizaci měly

¹ Psáno pro polský časopis *Cogitans* a publikaci připravovanou profesorem Varšavské vysoké školy sociální prof. Misiakem.

pouze podobu realizace pokynu Ústředního výboru KSČ, že v každém krajském městě musí stát Leninova socha – a stála!), literatura byla tvrdě pod dohledem cenzury, což vedlo jednak k odchodu řady významných spisovatelů do emigrace (Kundera, Kohout aj.), jednak k ovládnutí nakladatelského trhu autory průměrnými a podprůměrnými, případně „únikovými“ žánry (pochybná, ale i solidní „literatura faktu“, rozkvět detektivní literatury a bezproblémového „čtíva“).

Tento stav věcí postihl (kromě historiografie a filozofie) nejtvrději sociologii. Byl zrušen Sociologický ústav, všechny redakční rady časopisů a nakladatelských edic byly vyměněny za „spolehlivé soudruhy“, většinou buď odborně nekvalifikované, nebo charakterově zlomené, byla přísně řízena ediční politika – vycházely výhradně původní a důkladně politicky prověřené texty, jejichž odborná kvalita byla skandální, a překlady sovětské literatury, Za celé toto období (1970–1989) nevyšel ani jediný (!) překlad sociologického textu západní provenience a ani jediný text z klasické či starší moderní sociologické literatury (naposledy vyšel malý první svazek Parsonsových *Společností* na počátku roku 1970). Zatímco v předchozím období se česká sociologická obec důvěrně stýkala s polskými sociology a vyšla řada překladů (Szacki, Bauman, Szczepański, Nowak aj.), v době normalizace nevyšel dokonce ani jediný překlad z polštiny. Po roce 1968 také emigrovala řada významných starších, ale i začínajících sociologů, z nichž se někteří podíleli na obnově české sociologie po roce 1989 (Bedřich Löwenstein, Jaroslav Krejčí, Václav Bělohradský aj.).

Když se v roce 1990 sociologie vracela do „původních kolejí“ (tedy ke stavu z konce 60. let), tedy k jakémusi skutečnému „normálu“, stála na ruinách a troskách – nebylo vlastně na co navázat. Proto období „revitalizace“ české sociologie (po rozpadu státu 1992 již samostatné) mělo podobu spíše resuscitace, kdy bylo nutno obnovit akademické struktury, vypracovat nové učební plány, změnit vydavatelské koncepce atd. A do toho samozřejmě vstoupila privatizace (jako součást socioekonomické transformace), která radikálně zmenšila potenciální trh pro literaturu z humanitních oblastí a nahradila jej (jako „povinnou daň“ neokapitalismu v české verzi) regály plnými druhořadého čtíva v naprosté většině západního původu.

První desetiletí obnovy české sociologie se pohybovalo (v nutném zjednodušení) na dvou pólech – 1. na pólu studia „transformace“ „normalizovaného Československa“ do podoby „standardního kapitalismu“ (poznamenejme, že pojem „kapitalismus“ byl v českých zemích veřejně použit poprvé až v roce 1992 – do té doby se mluvílo výhradně o „tržní ekonomice“, restitucích a privatizaci) a 2. na pólu úsilí rychle zvládnout a zavést do

„sociologického diskursu“ to, co bylo v západní sociologii nové nebo módní od 70. let 20. století, zejména postmodernismus (ve všech jeho odrůdách), etnometodologii, biografickou sociologii, fenomenologické přístupy, ale i podněty plynoucí z díla Bourdieua a Foucaulta (který se stal v Čechách módním autorem na více než dvě desetiletí). V tomto kontextu si česká sociologie osvojovala také novou terminologii a s ní spjatou problematiku – identitu a pluralitu identit, gender a „gender studies“, mediální studia, „cultural studies“, teorii exkluze atd. S novou společností se objevily nové problémy, které byly vzrušující – bezdomovectví, drogové závislosti různé podoby, aktivizovaný rasismus a xenofobie, vznik „nových sociálních hnutí“ atd. Postupně se i tyto fenomény staly předmětem zájmu zejména mladých sociologů. Do jisté míry tato „dichotomizace“ české sociologie byla výrazem latentního konfliktu mezi „tradicionalismem“ (studia transformačních procesů se přirozeně realizovala obvyklými statistickými metodami a analýzou sekundárních dat a ústila v závěry, které se jevily jako reprezentativní) a „modernismem“ a „postmodernismem“ (který byl orientován spíše na studium jednotlivých případů nebo partikulárních jevů a procesů a neměl generalizující ambice). Rozdíl mezi oběma tendencemi byl v neposlední řadě také v jazyce – zatímco tradicionalisté pracovali s jazykem obvyklým v sociologii 60. let, „postmodernisté“ si rychle osvojili nový a často málo srozumitelný jazyk. V tomto druhém případě došlo k tomu, že závažná témata byla prezentována nepřiliš srozumitelnou formou a proto se jim nedostalo náležité pozornosti ve „veřejném prostoru“.

Na počátku nového století došlo v české sociologii ke čtyřem dosti viditelným proměnám: 1. neobyčejně se posílila *teoretická složka sociologie* v podobě několika původních monografií; 2. studium aktuálního stavu české společnosti (případně ještě dozvuků studia její *transformace* z postkomunistického období ve „standardní demokracii“ s tržní ekonomikou) přešlo z roviny monografických popisů založených na dílčích empirických výzkumech na úroveň zásadnějšího *teoretického zobecnění*; 3. vzniklo několik *větších monografií*, které ovlivnily veřejnou diskusi o závažných sociálních problémech („sociologie vystoupila na veřejnost“); 4. sociologie se stala součástí *celostátní diskuse o finančním zajištění vědy*: v epoše „globální krize“ došlo k podstatné redukci výdajů na vědu, zejména na základní výzkum pěstovaný v Akademii věd a tedy i k ohrožení existence zejména akademických, ale i některých vysokoškolských ústavů.

Na druhé straně sociologie usiluje o to, aby vstoupila do světové (či alespoň evropské) sociologické komunity tím, že část produkce je vydávána anglicky (časopis Czech Sociological Review a některé publikace Sociologického ústavu AV, například v roce 2009 vydaná přehledová publikace Jiřího Večerníka *Czech Society in the 2000s* aj.).

V roce 2002 vydal Sociologický ústav soubornou „zprávu o stavu české společnosti“ založenou na rozsáhlém datovém empirickém souboru (Marie Čermáková, Milan Tuček, Zdeňka Mansfeldová) a zahrnující *podstatné problémy současné české společnosti*: sociální nerovnost a sociální vyloučení („exkluzi“), sociální problémy a způsoby jejich řešení prostřednictvím sociální politiky, studium nových spotřebních vzorců a konzumního chování, změny v postavení žen, nové formy manželského a mimomanželského soužití, role vzdělání a problém přístupu ke vzdělání v různých sociálních vrstvách, analýza a popis tzv. nových sociálních hnutí (včetně neonacismu a radikální levice, anarchismu, ale i „environmentalistického hnutí“) a konečně empirická studia vztahů Čechů a Němců v příhraničních oblastech (oblastech bývalého i současného sousedství obou etnik, tzv. Sudet).

Tento tematický komplex byl rozvinut, samozřejmě také nezávisle na Sociologickém ústavu, v samostatných studiích zpracovaných zejména na vysokých školách. *Obrat k teorii* signalizovalo vydání 100. svazku z produkce Sociologického nakladatelství SLON (jediného takto specializovaného nakladatelství v Čechách), které jako svou jubilejní publikaci vydalo knihu Jana Kellera *Vzestup a pád středních vrstev*. Keller, jak vždy ostře mírně levicově polemický, otevřel problém středních vrstev přesně opačně, než bývá zvykem: ukázal střední vrstvy nikoliv jako „tradiční pilíř demokracie“, ale jako vrstvu, která je „ohrožena postmoderní statusovou panikou“ a obtížně se orientuje v novém ekonomickém a sociálním uspořádání světa. Keller vzápětí vydal rozsáhlé *Dějiny klasické sociologie* (2004), které jsou sice založeny na nestandardní periodizaci (podle vývojových stupňů modernity), ale v zásadě vyčerpávají téma obvyklým způsobem. Jde – mimochodem – o první české původní dějiny sociologie od roku 1948 (které napsal Emanuel Chalupný).

Systematickému přehledu moderní a postmoderní sociologie jsou věnovány dva svazky *Soudobé sociologie* (Wallerstein, Luhmann, Beck, ale i Etzioni, Coleman aj.), které editoval Jiří Šubrt (2007 a 2008) a rozsáhlá kniha *Historická sociologie: Teorie dlouhodobých vývojových procesů* (Marx, Weber, Mannheim, Dahrendorf, Elias, ale i Sorokin, z českých autorů pak sociolog Jaroslav Krejčí a britsko-český sociolog Ernest Gellner), kterou koordinoval opět Jiří Šubrt (Praha, Univerzita Karlova). Iniciativně se začala rozvíjet historická sociologie, která má v českých zemích specifickou tradici. T. G. Masaryk na počátku 20. století inicioval tzv. spor o smysl českých dějin, který ale pokračuje prakticky dodnes: podíleli se na něm všichni významní historici, např. Pekař, Šusta, Kalandra, filozofové Rádl, Krejčí, Patočka, teolog Hromádka, ale i žurnalisté, např. komunista Jan Šverma a jeho politický protivník Ferdinand Peroutka aj. Podnět k novému zájmu o toto téma dali Jaroslav Krejčí (působící po emigraci v Leedsu, jehož kniha *Postižitelné proudy dějin*,

1999, je zásadním příspěvkem k rozvoji „civilizacionistiky“) a Johan Pál Arnason, islandsko-australský sociolog, působící nyní v Čechách.

Do teoretických diskusí nejen v sociologii, ale i ve veřejnosti silně zasáhly dvě publikace, svou orientací i obsahem sice odlišné, ale spojené jedním tématem – aktuálními problémy soudobých společností. Rozsáhlá monografie Miloslava Petruska *Společnosti pozdní doby* (2006) je založena na jednoduchém principu, že totiž moderní a postmoderní společnosti pro sebe vynalézaly specifická pojmenování (společnost alfanumerická, spotřební, ludická, reflexivní modernity, alternativní, globální, postmoderní atd.), z nichž autor vybral přes stovku a každé pojmenování podrobil detailní historicko sociologické srovnávací analýze. Václav Bělohradský v mimořádně úspěšné monografii *Společnost nevolnosti* (dvě vydání 2008 a 2009) podrobuje kritické analýze „neřesti“ české společnosti zasazené do krizi globálního světa. Bělohradský, který se vrátil z emigrace v Itálii, nejen ve své monografii, ale také v řadě článků hájí radikálně „levicové“ stanovisko, které není u části zejména politického establishmentu přijímáno s přílišným porozuměním. Širší veřejnost naopak Bělohradského čte a diskutuje o jeho díle, což je znamenitý příklad sociálního fungování sociologie.

Z jiného názorového hlediska jsou psány knihy Tomáše Halíka, sociologa, psychoterapeuta a katolického kněze, který svou sociologickou erudici spojuje s teologickým vzděláním (osobně se stýkla s Janem Pavlem II. a kardinálem Ratzingerem): každoročně vydává čtenářsky vděčné monografie (celkem již šest), ale ani on není autoritou (v tomto případě církevní) příliš milován. Jeví se totiž jako „krajní liberál“, který má tendenci zpochybňovat a kritizovat některé praktiky českého katolicismu.

Významným ukazatelem jisté proměny v orientaci české sociologie jsou i teoretické monografie mladých sociologů. Jan Balon napsal nevelkou, ale zásadní a zejména na parsonsovské tradici poučenou monografii *Sociologická teorie: Příběh krize a fragmentace* (2007) a Marek Nohejl dokonce dvě na sebe navazující studie *Lebenswelt a každodennost v sociologii Alfreda Schutze* (2001) a *Jednání, diskurs a kritika* (2007), které naopak vycházejí z inspirace fenomenologické a postmoderní. Ačkoliv jde o práce velmi kvalitní, česká sociologická veřejnost k vážné teoretické diskusi není stále ještě připravena – doznívá „plochý empirismus“ na straně jedné (jednoduché výzkumy politických preferencí, spotřebního chování či sledovanosti televize) a jako přitažlivá se jeví témata otevřená do jisté míry módní západní sociologií (Foucault, Derrida, dokonce je velmi živý neomarxismus Wallersteinův, Žižekův, v klasické podobě Habermasův, znovu se čte Mills, frankfurtská škola, Adorno a Horkheimer atd.). Poměrně malý ohlas mají tzv. *cultural studies*, ačkoliv jde

vysloveně o módní (ale věcně zajímavý) trend v soudobé sociologii. Kulturní studia se v Čechách pěstují v rámci mediálních studií.

Na pomezí „čisté teorie“ a analýzy stavu české společnosti se nacházejí poslední knihy Pavla Machonina *Česká společnost v transformaci*, pozoruhodný knižní dialog s ekonomem Lubomírem Mlčochem *Ekonomické a společenské změny české společnosti po roce 1989* a jakási „bilanční monografie“ *Česká společnost a sociologické poznání* (2005). V této své poslední knize Machonin (†2008) neobyčejně otevřeně propojuje výklad vývoje české společnosti se svými životními osudy (od přesvědčeného komunisty k levicovému mysliteli zcela nekomunistické orientace). Jde o jiný příklad osobité *biografické sociologie*, která má v českých zemích řadu zastánců a stoupenců zejména v mladé generaci, vydává vlastní časopis *Biograf* (rediguje Zdeněk Konopásek), vyjadřuje se svébytným, někdy málo srozumitelným jazykem a volí také (ale nejen) zdánlivě okrajová témata (pejsi jako domácí mazlíčci, transsexualita, etnometodologická studia identit, rozhovory s bezdomovci – „homelesses“ atd.).

Doznívání studia „přechodu“ od vývojové etapy „reálného socialismu“ ke „standardnímu kapitalismu“ představuje rozsahem obrovská monografie Jiřího Kabele *Z kapitalismu do socialismu a zpět* (2005), která je pokusem osobitým a vysoce originálním způsobem popsat proces přeměny jednoho strukturálního typu společnosti v jiný.

„Brněnská sociologická škola“, která sice v podobě, v níž existovala v letech 1918–1938 samozřejmě neexistuje, je přece jen originální jak zpracovávanými tématy, tak způsobem jejich prezentace: zdá se, že v některých ohledech je brněnská sociologie o krok před sociologií provozovanou v Praze (sociologie jako samostatný obor se učí ještě v Pardubicích, Plzni a Hradci Králové, nemluvě o soukromých vysokých školách, kde kvalita výuky je ale opravdu velmi nízká). Tomáš Sirovátka věnoval dvě monografie tématům velmi (v české sociologii) neobvyklým – dělnické třídě a nezaměstnaným. O dělnické třídě psal naposledy I. A. Bláha v 30. letech, o nezaměstnanosti ve 40. letech Otokar Machotka, potom systematicky nikdo. Logickým pokračováním tématu nezaměstnanosti je vynikající studie *Sociální vyloučení a sociální politika* (2003), v níž je pojem „sociálního vyloučení“ (exkluze) zbaven módnosti a použit k analýze reálných sociálních procesů marginalizace některých skupin obyvatel (někdy na etnickém a rasovém principu) a zejména sociálně a někdy i zdravotně handicapovaných skupin. Je přirozené, že do kategorie sociálně vylučovaných patří v Čechách především romské obyvatelstvo (které zkoumají také etnologové v čele se Zdeňkem Uherkem). Brněnští sociologové (Ladislav Rabušic a jeho skupina) se systematicky zabývá problémy na pomezí sociologie a demografie – zejména stárnutím populace, což je

aktuální problém ohrožující českou republiku. Po názvem, který parafrázuje slavnou píseň Marlen Dietrichové *Kde ty všechny děti jsou?* analyzuje Rabušic změny v sexuálním chování, v manželském soužití, ale také fenomén označovaný anglickým termínem „singles“ (jedinci, kteří žijí samostatně bez manželů či manželek, někdy dokonce s dětmi) a jev označovaný jako „mama-hotel“ (stav, kdy mladí muži nechtějí opustit původní rodinu – většinou mezi 28. a 35. rokem ještě zůstávají u rodičů a odtud samozřejmě vzniká jejich „nová sociální situace“ – nemají výdaje za byt, stravu, praní a čištění oděvů atd. a proto mohou volit specifický a relativně nákladný a volný životní styl). V podstatě tradiční metodikou zkoumá životní styl Jana Dufková (Praha), která v drobných monografiích ukazuje způsoby trávení volného času, které nejsou zdaleka tak nápadné jako návštěva rockových koncertů či technoparties (četba, sledování TV, práce na chalupě, práce s počítačem atd.).

Předpokladem realizace jakéhokoli životního stylu, který někteří čeští sociologové pokládají (v souladu) se Zygmuntem Baumanem za definiční znak postmoderní doby, je samozřejmě určitá úroveň příjmů. Studium příjmové diferenciaci se podrobně a systematicky zabývá Sociologický ústav (Jiří Večerník, Milan Tuček aj.), někteří pak zkoumají závislost příjmové difference na dostupnosti vzdělání a ne diferenciaci podle genderu. Studium genderu je v české sociologii neobyčejně rozvinuté, vychází řada monografií s touto tematikou, většinou ovšem inspirovaná spíše západními intelektuálními podněty.

Změnami životního stylu se ovšem zabývají zejména autoři, kteří zkoumají proměny životního stylu mladé generace (základní témata: vztah k rockové a techno hudbě, drogám, alkoholu, fotbaloví fanoušci, uvolněná sexualita, erotika mladistvých atd.), ale také soužití odlišných generací zejména ve vztahu k životním zkušenostem s válkou a vládou „jedné strany“. Zdeněk Nešpor napsal několik zásadních studií o proměnách náboženského života v českých zemích od počátku 20. století do dneška (Příručka sociologie náboženství, 2008) a pokusil se vyložit důvody, proč je česká společnost nábožensky indiferentní nebo dokonce ateistická (podle srovnávacích dat je Česká republika zemí s nejvyšším procentem bezvěrců v Evropě). Zvláštní pozornost věnuje vztahu současné inteligence k náboženství.

V kontextu diskusí o globalizovaném světě (tématem se zabývá např. Oleg Suša, mladí neomarxisté Stanislav Holubec, Milan Valach aj.) se česká sociologie znovu vrací k tématu národní identity, jež podrobně zkoumají Miloš Havelka a zejména nestor české sociologie Jiří Musil. Jemu patří také zásluha, že se do české sociologie překladem téměř celého díla vrátil sociolog a kulturní antropolog Ernest (Arnošt) Gellner, který se – ač působil ve Velké Británii – vždycky pokládal za „českého sociologa působícího v zahraničí“. Připravuje se také monografie *Česká sociologie v exilu: 1948–1989* (ed. Miloslav Petrušek), která má

připomenout ty sociology, kteří se stali aspoň částí svého díla součástí světového kulturního dědictví, ač jejich původní vlastí bylo Československo.

Zvyšující se zájem o studium sociologie si vynutil napsání několika příruček, které jsou „úvodem do sociologie“ – liší se koncepcí, jazykem i způsobem prezentace (Jan Jandourek, Miloslav Petrušek, Jan Keller).

Závěrem konstatujme, že spor, který se vede o finanční zajištění české vědy, se samozřejmě negativně dotkne také české sociologie. Lze jenom doufat, že poškozena bude jenom ta její část, která pro solidní chod sociologie jako vědy a akademické disciplíny pěstované na vysokých školách není příliš důležitá.